

De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'. De *Etappenkommandantur* Kortrijk als deel van het Duitse *Etappengebiet* tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Bismarck had voorspeld dat “een of andere stommiteit in de Balkan de eerstvolgende oorlog [zal] veroorzaken”.² Deze ‘stommiteit’ vond plaats op 28 juni 1914 in Sarajevo, toen de Oostenrijkse aarts-hertog Franz-Ferdinand en zijn echtgenote Sophie Chotek er werden vermoord. Het was de aanleiding tot een oorlog waarin alle Europese grootmachten betrokken raakten. Duitsland zag zijn kans schoon om eeuwige rivaal Frankrijk aan te vallen, maar kon dat niet zonder het neutrale en onschendbare België onder de voet te lopen. Dreigend pakten de *feldgraue* wolven zich samen aan de Belgische grens en toen het ultimatum negatief werd beantwoord, stak op 4 augustus 1914 het Duitse Tweede Leger de grens over richting Luik. De snelheid waarmee volgens het gemodificeerde von Schlieffenplan werd opgerukt, was verbluffend. Op 20 augustus 1914 viel Brussel, waar de wetgevende organen niet meer samenkwamen, in Duitse handen. Aangezien *de facto* de bezetter de wetgevende macht overnam, diende het Verdrag van Den Haag (1907) te worden toegepast. Artikel 43 stipuleerde immers dat “Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van degene die het gebied bezet heeft, zal deze alle maatregelen nemen die in zijn vermogen staan, om zoveel mogelijk van de openbare orde en het publieke leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens bepaalde verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten”.³

1 Het artikel is gebaseerd op S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebiet tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Onuitgegeven Masterproef (promotor prof. dr. D. Heirbaut), UGent, 2010.

2 B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, 2000, p. 93.

3 Art. 43 Verdrag van Den Haag (IV), Nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land.

De continuïteit van de publieke diensten en de politiehandhaving moesten worden verzekerd, industrie beschermd en dies meer.⁴ Toen de troepenbewegingen in de Westhoek stopten, werd het ook uit militair oogpunt noodzakelijk het land te organiseren en te besturen. Parallel met de nog bestaande Belgische instellingen werd een Duits bestuursapparaat opgezet dat langzaam een wurg-greep op het dagelijkse leven zou leggen.

In het hierna volgende artikel wordt het Duitse bezettingsapparaat en de invloed ervan op de bestaande maatschappelijke structuur onderzocht in de grote stad Kortrijk en in de kleine plattelandsgemeente Tiegem. Tijdens de bezetting werd Kortrijk geconfronteerd met een *Kommandant*, terwijl Tiegem niet onder rechtstreeks militair gezag viel, al behoorden beiden tot de *Etappe* Kortrijk.⁵

DE DUITSE INDELING VAN BELGIË

Volgens het militaire recht, onder meer geformuleerd in het militaire handboek *Kriegsbrauch im Landkriege*, behoorde de uitoefening van het bestuur over het bezette gebied de legeroversten toe.⁶

- 4 A. MERINGHAC en E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, s.l., 1921, p. 352.
- 5 Kortrijk was tijdens de oorlogsjaren een belangrijk handelscentrum van om en bij de 37.000 inwoners; Tiegem was een typisch plattelandsdorp met ongeveer 1.800 inwoners. Tiegem had tijdens de 19de eeuw een enorme groei gekend onder impuls van Vital Moreels, die als mecenas het dorp had verfraaid en ervoor had gezorgd dat de Sint-Arnoldusverering er opnieuw bloeide. Algemene literatuur over Kortrijk: N. MADDENS, *Geschiedenis van Kortrijk tot 1945 in vogelvlucht*, Vichte, 1983; N. MADDENS, *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt, 1990; E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Kortrijk, 1994. Algemene literatuur over Tiegem: S. STREUVELS, *Tieghem het Vlaamsche Lustoord*, Tielt, 1908; T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem*, Tielt, 1945; G. VAN DE MEULEBROEKE, *Terugblik op Tiegem*, Heule, 1992.
- 6 Het boek werd in 1902 uitgegeven door de Duitse Generale Staf ter instructie van de officieren en bevatte alle oorlogsgebruiken aan te wenden bij een overwinning. De bevelhebbers kregen ruime bevoegdheden en de enige - vrijwillige en zelf opgelegde - beperkingen waren "nobeke overwegingen; christelijke opvattingen, hogere beschaving en overwegingen die tot eigen voordeel strekken". Oorlogswetten werden door gewoonten en gebruiken bepaald, niet door internationale rechtscodes of humanitaire idealen die "maar al te vaak ontaardden in sentimentaliteit en weekhartigheid" en aldus in tegenspraak waren met de aard en het doel van oorlogsvoering. Zie J.H. MORGAN, *The War Book of the German General Staff, being "the usages of war on land" issued by the Great General Staff of the German Army*, New York, 1915, p. VII; L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 61.

Zij hadden onbeperkte macht, wat wil zeggen dat ze niet afhingen van de toestemming van de *Bundesrat* of de *Reichstag*.⁷ Mede hierdoor en uit militaire overwegingen werd vanuit het leger vrij snel de vraag naar het oprichten van een Generaalgouvernement gesteld. Een Gouverneur-Generaal kreeg de duidelijke opdracht "im belgischen Gebiete Ruhe und Ordnung aufrecht zu erhalten".⁸ Hoewel benoemd door de rijkskanselier en de minister van Oorlog, kon hij alleen maar van de keizer orders ontvangen en was hij alleen aan hem verantwoording verschuldigd. Zijn beleid kon niet door het parlement worden gecontroleerd, wat op verzet stuitte bij de linkse fracties in Duitsland. De Gouverneur-Generaal was de hoogste gezaghebber. Om een degelijk beleid te voeren kon hij wetten en uitvoeringsbesluiten uitvaardigen die tegenover de Belgische wetten een derogatoire of opheffende werking hadden. Verder diende hij te waken over de regelmatige voortgang van de rechtspraak en kon hij over de benoeming en het ontslag van Belgische ambtenaren beslissen.⁹ Tijdens de bezettingsjaren waren er in België drie Gouverneurs-Generaal, namelijk von der Goltz¹⁰ (september 1914-november 1914), von Bissing¹¹ (december 1914-april 1917) en von Falkenhausen¹² (april 1917-november 1918).

7 F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik der Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 20-21.

8 *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung* 1, 2, p. 1.

9 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete. Erster Band, Belgien*. Stuttgart, 1927, p. 22; P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, 1916, p. 17; F. WENDE, *Die belgische Frage*, p. 21.

10 Colmar Freiherr von der Goltz (1843-1916) werd in augustus 1914 Gouverneur-Generaal, maar werd eind november van datzelfde jaar verzocht om de Turkse troepen aan te voeren. Zie B. VON MUDRA, F. VON DER GOLTZ, e.a., *Zum Gedenke an Colmar Freiherr von der Goltz, königlich Preußischer Generalfeldmarschall, kaiserlich Ottomanischer Marschall*, Berlin, 1936, p. 32-33.

11 Moritz Ferdinand Freiherr von Bissing (1844-1917) werd op 2 december 1914 Gouverneur-Generaal en zou dat blijven tot aan zijn dood op 18 april 1917. Hij zag zichzelf als de nieuwe vorst van België en ontpopte zich tot de "véritable bourreau de la Belgique". Hij was voorstander om België binnen de Duitse machtsfeer te houden en zo mogelijk in te lijven. Onder zijn regering begonnen de systematische opeisingen, ook van Belgische arbeiders. Hij voerde onder meer de Flamenpolitiek in. Zie F. WILLICH, 'Bissing, Moritz Ferdinand Freiherr von', *Neue Deutsche Biographie, Zweiter Band: Behaim- Bürkel*, Berlin, 1955, p. 278-279; A. MERIGNHAC en E. LEMONON, *Le droit des gens*, p. 371.

12 Ludwig Freiherr von Falkenhausen (1844-1936) werd op 22 april 1917 aangesteld als Gouverneur-Generaal en trok de lijn van zijn overleden voorganger von Bissing

Omwille van juridische, maar vooral praktische redenen kon geen volledig Duits bestuur worden geïnstalleerd. Er waren onder meer onvoldoende gekwalificeerde Duitse ambtenaren voorhanden. Om toch vlot de middelen en voorraden van het land ter beschikking te krijgen, werd een systeem opgebouwd rond de nog resterende Belgische overheidsinstellingen met hun ambtenaren.¹³ De onderafdelingen van de *Zivilverwaltung*¹⁴ zochten daartoe aansluiting bij de bestaande Belgische ministeries.¹⁵ Uiteindelijk werd de macht uitgeoefend zoals onder de normale Belgische burgerlijke overheid.¹⁶

Vele bronnen vermelden dat er naast het Generaalgouvernement nog een *Etappengebiet* en een *Operationsgebiet* bestonden. De drie werden respectievelijk vergeleken met het paradijs, het vagevuur en de hel.¹⁷ Deze driedeling moet echter genuanceerd worden. Het is beter te spreken over het Generaalgouvernement en het *Sperrgebiet*; dit laatste viel immers uiteen in onder andere het *Operationsgebiet*, het *Marinegebiet* en het *Etappengebiet*.¹⁸ De grenzen tussen de zones waren afhankelijk van de oorlogsgebeurtenissen, zodat niet steeds precies kon worden bepaald welke gemeenten tot welke omschrijving behoorden. Eind 1915 ondernam von Bissing “zur Beseitigung von Zweifeln” een poging tot

door. Niettemin wist hij het vertrouwen van de Belgische bevolking toch terug te winnen door zijn evenwichtige en gematigde oordeelsvorming. Zie H. GACKENHOLZ, 'Falkenhausen, Ludwig Alexander Friedrich August Philipp Freiherr von', *Neue Deutsche Biographie, Fünfter Band: Falck-Fyner*, Berlin, 1961, p. 11.

13 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 15.

14 Deze onderafdelingen waren: de Allgemeine Verwaltung, Finanzverwaltung, Unterrichtsverwaltung, Handel und Gewerbe, Innere Verwaltung und Medizinalwesen, Justizverwaltung, Landwirtschaftliche Verwaltung und Lebensmittelversorgung en Bauverwaltung und öffentliche Arbeiten.

15 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 24; C. ROOLF, *German science in occupied Belgium during World War One (1914-1918)*. Manuscript voor symposium 'La collection Allemande' op 10 februari 2006 aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel (consulteerbaar op <http://www.kikirpa.be/uplofads/files/Actu2006-Clich%EgsAllemands.pdf>).

16 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Parijs, 1929, p. 10.

17 B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, 1, London, 1919, p. 296.

18 Er waren verder nog het *Grenzgebiet* en de *Grenzstreife*; zie: *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 5, *Verordnung* 44, B, 31 augustus 1915, p. 56-58.

omschrijving van het Generaalgouvernement.¹⁹ Met uitzondering van de provincie Luxemburg, een deel van Henegouwen en bepaalde gemeenten in West- en Oost-Vlaanderen, ressorteerde de rest van België onder de bevoegdheid van de Gouverneur-Generaal. Verder vielen Franse gebieden rond Givet en Fumay, en tot 1 oktober 1916 Maubeuge eveneens onder diens gezag.

Het *Sperrgebiet* was de zone waar het Duitse Vierde Leger, dat front hield van de Belgische kust tot aan Armentières, heerste. Het bevel lag bij hertog Albrecht von Württemberg²⁰ die na overplaatsing naar Elzas-Lotharingen, werd opgevolgd door infanteriegeneraal Friedrich Bertram Sixt von Arnim²¹.

Het Operatiegebied was de ongeveer 25 kilometer brede frontzone waar de krijgswet gold. Het werd administratief beheerd door de *Etappen-Inspektion* of het militaire bestuur van het Vierde Leger.

Het noorden van West-Vlaanderen was Marinegebied. In een kuststrook met Brugge en 52 omliggende gemeenten golden dezelfde regels als in het Operatiegebied. Het **Marine korps Flandern** dat onder bevel stond van admiraal August Ludwig von Schröder, bezette het gebied maar ontving zijn orders van het Vierde Leger.

Het *Etappengebiet* bekleedde een aparte plaats in het bezettingsregime. Volgens de *Kriegsetappenordnung* van 12 maart 1914 diende het “der Heeresversorgung durch Zuführung von

19 O. SPENGLER, *Handausgabe des Gesetz- und Verordnungsblattes für die okkupierten Gebiete Belgiens (4. September 1914 bis 31. Dezember 1915), mit Verweisungen und Abdruck der angezogenen Gesetze und Verordnungen nebst einem Anhang*, I, Brussel, 1916, p. 374.

20 Hertog Albrecht von Württemberg was de zoon van prins Philippe von Württemberg en de Habsburgse aartshertogin Maria-Theresia. De erfgenaam van de Württembergse troon huwde met Margaretha Sophie van Oostenrijk, de zus van aartshertog Franz-Ferdinand. Zoals het een goed edelman betaamde, bouwde von Württemberg een grote militaire carrière uit. Bij het uitbreken van de oorlog werd hij aanvoerder van het Vierde Leger dat uiteindelijk ook Vlaanderen zou bezetten. Na zijn overplaatsing naar Elzas-Lotharingen voerde hij de *Heeresgruppe Herzog Albrecht* aan. Na de oorlog trok hij zich terug, maar hij ontbond pas zijn leger in november 1919.

21 Von Arnim bouwde eveneens een grootse militaire carrière uit, al begon hij onderaan de ladder als vaandrig. Hij vocht mee in de Frans-Duitse oorlog, maar raakte gewond. Uit erkentelijkheid werd hij gepromoveerd tot luitenant. Zijn ster rees langzaam en hij klom in 1913 op tot infanteriegeneraal. Von Arnim stond bekend als een veeleisend man; sommige bronnen beweren dat zijn troepen de grootste verliezen kenden.

Streitkräften und Heeresbedürfnissen, durch Ausnutzung der Hilfsmittel und Vorräte des Kriegsschauplatzes und durch overname und Ableitung von allem, was das Feldheer in seiner Verwendungsfähigkeit behindern kann”.²² Het kwam er op neer dat elk Duitse Leger ter logistieke ondersteuning achter zijn frontlinie een rust- en bevoorradingszone aanhield waar de nodige materialen konden worden opgeëist en soldaten na hun taak aan het front konden verpozen. Aangezien deze zones noodzakelijk waren voor het oorlogsverloop, moesten verordeningen en regelgeving er directer kunnen worden uitgevaardigd en toegepast. Grote delen van Oost- en West-Vlaanderen werden ingedeeld bij het *Etappengebiet* van het Vierde Leger, maar in werkelijkheid wist niemand precies waar “dat Etappen-gebied begon of eindigde (...) dat waren Duitse aangelegenheden”²³. De organisatie, het bepalen van de omvang en de grenzen van de *Etappe* behoorden tot de taken van de *Generalquartiermeister* bij het *Große Hauptquartier*.²⁴ De bevelhebbers van het Vierde Leger bezaten dan wel in het *Etappengebiet* een grote mate van autonomie, het was de *Oberste Heeresleitung* die de ultieme beslissingsmacht had. De Gouverneur-Generaal had er geen enkele bevoegdheid. Verordeningen uit het Generaalgouvernement waren enkel geldig nadat de leiding van het Vierde Leger ze had goedgekeurd en gepubliceerd in het *Verordnungsblatt*. *De facto* vormden Generaalgouvernement en *Etappengebiet* twee aparte ‘staten’ met uiteenlopende belangen, wat wel eens spanningen veroorzaakte.²⁵ Net zoals in het Generaalgouvernement werd zowel in een militair als een burgerlijk bestuur voorzien, al was de overmacht van het eerste aanzienlijk.

22 E. VON MATSCHKA, ‘Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918’, in: H. MEIER-WELCKER en W. VON GROOTE, *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt, 1968, p. 275.

23 S. STREUVELS, *In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, Brugge, 1979, p. 449.

24 E. VON MATSCHKA, ‘Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918’, p. 275.

25 Erich Ludendorff, de *Erste Generalquartiermeister* bij het 3. *Oberste Heeresleitung* noemde het Generaalgouvernement een “ondoelmatige schepping”, wat aantoonde dat de relatie met de Gouverneur-Generaal en de Duitse legerleiding tot een dieptepunt was gezonken.

HET MILITAIRE BESTUUR

In Tielt werd omwille van de strategische ligging het hoofdkwartier van het *Armee Oberkommando* (hierna verkort tot A.O.K.) van het Duitse Vierde Leger geïnstalleerd.²⁶ Toen het front zich in 1917 verder westwaarts verplaatste, werd Kortrijk gedurende enkele weken hoofdkwartier. Schepen Ruysen schreef daarover "Arrivé de l'armée Ober Kommando à Courtrai venant de Thielt. Le général commandant Sixt von Armin (sic) est logé au Faubourg de Tournai chez mr. Ch. Vandevenne qui doit quitter son habitation; presque toutes les maisons sont occupées. La circulation des voitures et même des piétons étrangers à cette partie de la ville y est interdite".²⁷ Het A.O.K. oefende het hoogste gezag uit in het *Etappengebiet*, maar het hield zich vooral bezig met de gebeurtenissen aan het front.

Omdat de afstand met Duitsland groot was, diende elk A.O.K. in te staan voor de bevoorrading van de eigen troepen. Om dat te realiseren beschikte elk leger over een *Etappen-Inspektion*.²⁸ In België had een *Etappen-Inspektion 4* de leiding over dertien *Etappenkommandanturen*²⁹, een *Havenkommandantur* en drie grenscommando's.³⁰

Toen op 12 oktober 1914 Gent was veroverd, werd de stad uitgeroepen tot *Etappe Hauptort der 4. Armee* en dat tot en met 22 oktober 1918, de dag waarop de Duitsers er weer vertrokken. De belangrijkste diensten van de *Etappen-Inspektion 4* vestigden zich in het Gentse justitiepaleis, terwijl de andere afdelingen in gebouwen rond de Kouter werden ondergebracht.³¹ De officieren verbleven

26 De stad lag vrij centraal in het *Etappengebiet*: de afstand tot Nieuwpoort en Rijsel was ongeveer even groot.

27 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 2330, f. 439.

28 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 275.

29 Dit getal was afhankelijk van de oorlogsgebeurtenissen: naargelang de resultaten van de Duitse troepen werden *Etappen-Kommandanturen* opgericht, afgeschaft of samengevoegd. In 1914 waren er dertien: Aalst, Beernem, Deinze, Dendermonde, Eeklo, Ertvelde, Gent, Geraardsbergen, Kortrijk, Lokeren, Oudenaarde, Sint-Niklaas en Tielt. In 1917 waren het: Aalst, Beernem, Deinze, Dendermonde, Eeklo, Ertvelde, Gent, Geraardsbergen, Kortrijk, Lokeren, Maldegem, Moeskroen, Oudenaarde en Tielt.

30 T. VANHEE, 'De Eerste Wereldoorlog', in: *Geschiedenis van Deinze, deel 2: Deinze en Petegem in de 19de en 20ste eeuw*, Deinze, 2005, p. 69.

31 H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, I, Ledeberg, 1921, p. 47.

in het Posthotel, dat toen het modernste en voornaamste hotel op de Kouter was.

De *Etappen-Inspektion* stond onder het gezag van een *Etappen-Inspektor* die tot de persoonlijke staf van de Tieltse legerbevelhebber behoorde. Het was de hoogste officier in rang van de gehele *Etappe*, of zoals Wandt schreef: "Te Gent was hij om zoo te zeggen de Almacht, waarvoor alles eerbiedig knielde; ook de Kommandant, die intusschen op zich zelf ook reeds een Almacht was, viel voor den *Etappen-Inspekteur* in het stof"³².

Op provinciaal niveau kwam de functie van Gouverneur in handen van de *Militär-Provinzialgouverneur*³³, die de rang van generaal had.³⁴ Hij werd bijgestaan door een staf om de openbare orde te garanderen.³⁵ Von Kramsta was in West-Vlaanderen keizerlijke militaire gouverneur; von Manteuffel in Oost-Vlaanderen. Uiteindelijk verdween de functie van *Militär-Provinzialgouverneur* in het *Etappengebiet*³⁶, omdat het militaire bestuur er immers uitgeoefend werd door het A.O.K. en de *Etappen-Inspektion*.

De *Kreischef* met de rang van kolonel had het militaire bevel over het arrondissementele bestuur.³⁷ Voor het arrondissement Kortrijk was dat kolonel Lübbert³⁸, die eind december 1914 reeds van het toneel zou verdwijnen.³⁹ Hij klaagde bij de Gouverneur-Generaal dat zijn beslissingen niet werden uitgevoerd en dat hij op alle vlakken werd gedwarsboomd. Kort daarop kreeg hij een bevel tot overplaatsing.⁴⁰ Hij werd wellicht niet vervangen, want ook deze functie werd in het *Etappengebiet* opgeheven.⁴¹

32 H. WANDT, *Etappenleven te Gent*, I, p. 54.

33 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34.

34 S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, p. 131.

35 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

36 In het *Operations-* en *Etappengebiet* werden er onder druk van de krijgsmacht geen *Militärgouverneure* benoemd of als er al een was, werd deze uit zijn ambt ontzet. Hetzelfde gold voor de *Kreischef*. Zie L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 36.

37 P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens*, p. 17.

38 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 61.

39 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 239.

40 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 313.

41 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

De *Etappen-Inspektion* was onderverdeeld in *Etappen-Kommandanturen* en deze laatste noemenswaardig in *Etappenstationen*. In elke stad of gemeente waar een Duits garnizoen was gestationeerd, kwam een *Kommandantur* die tegelijk *Etappen-* en *Ortskommandantur* kon zijn. Aan het hoofd van een *Etappen-Kommandantur* stond een *Etappenkommandant*, bevoegd voor alles wat de militairen en de oorlog betrof, zoals opeisingen, het uitreiken van passen en de zorg voor de strikte naleving van alle verordeningen. Zijn bevoegdheden waren eigenlijk dezelfde als van de *Etappen-Inspektor*, maar dan binnen een kleinere omschrijving. Hij werd bijgestaan door een adjudant en een beambte van het militaire gerecht, en indien nodig werden hem een officier voor de gezondheid (*Sanitätsoffizier*), een aalmoezenier (*Militärgeistliche*) of andere bestuurders (*Verwaltungsbeamte*) toegewezen.⁴² Naargelang de lokale behoeften waren er in de *Etappen-Kommandantur* meerdere diensten. Halfweg oktober 1914 werd Kortrijk 'gepromoveerd' tot *Etappen-Kommandantur*. Het stadhuis werd ingenomen voor de meeste diensten met elk een Duitse militair aan het hoofd. Er werden een aantal instellingen opgericht: het *Passbüro*, het *Meldeamt*, het *Arbeitsamt*, de *Landwirtschaftlicher Betriebstelle*, de *Wirtschaftsstelle*, de *Technische Abteilung*, de *Polizei-abteilung* en het *Gericht*.⁴³

Het bestuursgebied van een *Kommandantur* wijzigde geregeld ten gevolge van de krijgshandelingen. In 1915 omvatte de *Etappe* Kortrijk: Anzegem, Bavikhove, Beveren-Leie, Deerlijk, Desselgem, Harelbeke, Hulste, Ingoogem, Kortrijk, Kuurne, Nokere, Ooigem, Sint-Eloois-Vijve, Tiegem, Vichte, Wortegem, Zwevegem en Zulte. Op 21 juli 1916 werd Zulte bij de *Etappekommandantur* van Deinze gevoegd. Gijzelbrechtegem, Kaster en Waarmaarde werden losgemaakt van Oudenaarde en aan Kortrijk overgedragen in ruil voor Nokere en Wortegem.⁴⁴ Aldus viel de *Kommandantur* Kortrijk grotendeels samen met het bestuurlijk arrondissement.

42 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 276.

43 E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4de leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, 1999, p. 39.

44 M. DELMOTTE, 'De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)', in: 30ste *Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"*, 2002, p. 161-162.

De *Ortskommandant* had de leiding over een *Etappenstation*. Afhankelijk van de omvang of de belangrijkheid van bepaalde gemeenten, zoals in Avelgem, Harelbeke en Waregem werd er een aangesteld. De *Ortskommandant* vormde de schakel tussen het lokale gemeentebestuur en de *Etappenkommandantur*. *Ortskommandanturen* verschenen en verdwenen om de haverklap, meestal door kleine veranderingen aan de frontlinie. Eenmaal een gemeente of stad in het *Operationsgebiet* kwam te liggen, was het alleen nog de *Ortskommandant* die de lakens uitdeelde. Hij hing dan niet meer af van de *Etappe* Gent, maar stond rechtstreeks onder het bevel van de legerleiding in Tielt. Toen vanaf juni 1917 grote delen van het zuiden van West-Vlaanderen als *Operationsgebiet* werden beschouwd, kreeg vrijwel iedere gemeente er een *Ortskommandant*.

HET BURGERLIJK BESTUUR

Bij de *Etappen-Inspektion* werd een hoge Duitse ambtenaar aangesteld om de *Zivilverwaltung* of het Duitse Burgerlijke Bestuur uit te oefenen.⁴⁵ De *Zivilverwaltung* was eveneens in Gent gevestigd en werd tot 1916 geleid door von Keudell.⁴⁶ De instelling controleerde de Belgische politie- en gemeentelijke overheden en censuurde de binnenlandse pers, boeken, theater en cinema's.⁴⁷ Verder hield ze zich bezig met allerhande burgerlijke zaken: godsdienst, handel, industrie, landbouw, onderwijs, schooluren, toezicht op het Nationaal Comité, gemeentebelastingen, jacht⁴⁸, toelating voor openbare en bijzondere vergaderingen⁴⁹ en dergelijke meer. Op provinciaal niveau was er een *Präsident der Zivilverwaltung in den Provinzen*⁵⁰ (voorzitter van de provinciale *Zivilverwaltung*⁵¹). Hij was zowel aan de Gouverneur-Generaal, als aan de *Zivilverwaltungschef* en de *Militär-Provinzialgouverneur* onder-

45 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 277.

46 H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kantteekeningen bij de Duitse ineerstorting*, II, Ledeberg, 1921, p. 93.

47 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 277.

48 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 174, p. 281-285.

49 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 15, p. 22-23.

50 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34.

51 S. DE SCHAEPRDIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 131.

geschikt. Hij was het hoofd van de provincie, hield toezicht op de gemeenten en werd bijgestaan door ambtenaren om het economische leven en de voedselvoorziening voor de bevolking weer op te starten.⁵² Hij behandelde de lopende zaken van het provinciaal bestuur, oefende het voorzitterschap uit over de Bestendige Deputatie⁵³ en had invloed op de samenstelling van de Plaatselijke Bevoorradsingscommissie (P.B.C.), het door de Duitsers opgerichte Hulp- en Voedingscomiteit.⁵⁴ In West-Vlaanderen was het Küster die voorzitter werd van het burgerlijk bestuur, terwijl Ecker deze functie bekleedde in Oost-Vlaanderen.⁵⁵

De gewone zittingen van de Provincieraden werden opgeschort en de verkiezingen afgelast.⁵⁶ Alleen op bevel van de bezetter kon een buitengewone zitting worden gehouden, die achter gesloten deuren diende te gebeuren.⁵⁷ De Provincieraden werden door von Württemberg en von Bissing samengeroepen. Voor de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen, Limburg, Luik, Luxemburg en Namen geschieden de openingen en sluitingen van de bijzondere zittingen in naam van de *Kaiserlich Deutschen Generalgouverneur*, terwijl dat voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen gebeurde in naam van de *Oberbefehlshaber der IV. Armee*.⁵⁸

Toen de Provincieraad van Oost-Vlaanderen in december 1916 weigerde de krijgsbelasting goed te keuren, achtte de bezetter dat in strijd met het openbare belang en werd artikel 89 van de Provinciewet ingeroepen.⁵⁹ De *Präsident der Zivilverwaltung* van

52 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34-35.

53 *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens*, nr. 18, *Verordnung* 1, 7 december 1914.

54 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern archief Kortrijk, 1577, f. 260.

55 E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, p. 10.

56 De volmachten die de zetelende leden van de Provincieraad hadden, werden verlengd en de Bestendige Deputatie bleef eveneens op post. Het mandaat van de griffier van de provincie West-Vlaanderen werd verlengd in navolging van de verordening die uitging van de Gouverneur-Generaal. Zie *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 173, p. 287; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 180, p. 298.

57 GENT, *Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen*, Notulen Provincieraad 1914-1919, f. 20; L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

58 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 81, p. 109-110.

59 "Le Roi peut, dans le délai fixé par article 125, annuler les actes des conseils provinciaux qui blessent l'intérêt général ou sortent de leurs attributions. Il peut proroger définiti-

de provincie Oost-Vlaanderen werd gemachtigd de vereiste maatregelen te nemen ten einde de nodige budgetten te verkrijgen.⁶⁰ De Provincieraad werd niet meer samengeroepen, waarna de gedeputeerden die hun mandaat alleen door de Provincieraad konden verkrijgen, hun ambt neerlegden. Aldus verwierf de *Präsident* de alleenheerschappij op het provinciale echelon. Men kan er niet om heen dat de *Präsidenten*, ofschoon ze slechts een beperkte functie hadden, toch als hefboom fungeerden voor het opperbevel om het verzet van de Provincieraden te breken.

De *Zivilkommissar* verving de arrondissementscommissaris en onderhield met de gemeentebesturen contacten.⁶¹ Hij controleerde de gemeenten en de Burgerlijke Stand.⁶²

De gemeentebesturen werden tijdens de oorlog behouden en er kwamen geen parallelle burgerlijke instellingen. Benoemingen werden niet opgedrongen en de gemeenteraden konden blijven zetelen. De lokale politie werd wel onder militair toezicht geplaatst.

De bemoeizucht en de onophoudelijke opeisingen beletten echter de vrije besluitvorming bij de gemeentebesturen; indien nodig greep de bezetter gewoon in. Het bekendste geval was in Gent, waar burgemeester Emile Braun en schepenen Maurice de Weert naar Duitsland werden gedeporteerd. Het gemeentebestuur nam er collectief ontslag en werd vervangen door Duitsgezinden. De burgemeestersfunctie werd opgenomen door de Duitser Küzner, die aan de macht raakte door de gemeentewetgeving deels op te heffen.

vement la suspension établie par l'article 125 : dans ce cas il présente un projet de loi aux Chambres dans le cours de la session, ou, si elles ne sont pas assemblées, dans leur première session. Les actes des conseils provinciaux qui n'auront point été annulés par le Roi, conformément au premier paragraphe du présent article, ne pourront être annulés que par le pouvoir législatif. Les arrêtés royaux portant annulation ou suspension en spécifieront les motifs. Ils seront insérés au Moniteur. Les conseils provinciaux ne pourront, sous aucun prétexte, se refuser de conformer aux arrêtés portant annulation ou suspension de leurs actes", in L. SIVILLE, Code politique et administrative de la Belgique, contenant la constitution, les lois électorales, la loi provinciale et la loi communale coordonnées suivies d'un recueil alphabétique des lois et arrêtés royaux d'administration publique, Bruxelles, 1914, p. 29.

60 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 269*, p. 485-486.

61 B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, p. 296.

62 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

Het bestuur in het *Etappengebiet* werd gekenmerkt door parallele en overlappende bevoegdheden: de *Zivilverwaltung* had nagenoeg hetzelfde takenpakket als de bestaande Belgische overheden, maar ze konden dan ook nog volledig 'overruled' worden door militaire besturen. De scheiding tussen het militaire en het burgerlijke was in het Generaalgouvernement veel scherper dan in het *Etappengebiet*, waar de bevoegdheden van de burgerlijke overheid veel beperkter waren.⁶³

DE HANDEL EN WANDEL INGEPERKT: DUITSE INSTELLINGEN IN DE
KOMMANDANTUR KORTRIJK

Het *Passbüro* werd geleid door een *Passoffizier* met de rang van luitenant.⁶⁴ In Kortrijk was het *Büro*, onder de leiding van luitenant Klöpfer, in de gemeenteraadszaal ondergebracht.⁶⁵

Het vrij personenverkeer werd aan banden gelegd en ter controle ervan voerden de Duitsers de *Personalsausweis* in. Dit document moest bij het *Passbüro* worden aangevraagd. Alle mannen van 18 tot 45 jaar werden in juni 1915 verzocht om de eenzelveidskaart op de plaatselijke bevolkingsdienst af te halen en waren verplicht deze te allen tijde bij zich te hebben. Op de kaarten stonden steeds naast een foto - wat in die tijd voor velen een dure nieuwigheid was - de naam, de voornaam, de geboortedatum en het adres van de persoon in kwestie vermeld. De kaarten droegen een nummer en werden door de gemeentelijke overheden in een register genoteerd⁶⁶; dit om te verhinderen dat er te veel afgeleverd zouden worden.⁶⁷ Voor vrouwen ouder dan 15 jaar werd de verplichting vanaf juli 1915 ingevoerd. De kaarten van gehuwde vrouwen stonden altijd op naam van de echtgenoot. Tegen 2 juni 1918 moesten

63 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 19.

64 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 2.

65 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

66 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Nachtrag zur Verordnung 75*, p. 101-105.

67 Daar het maken van een foto een dure aangelegenheid was, kregen behoeftigen bonnen van sommige gemeentebesturen voor een gratis foto. Enkele gemeenten voorzagen in een collectieve fotoshoot, waarbij "portretten voor passe-ports getrokken worden". In Kortrijk waren er iets meer dan 11.000 uit te reiken. KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 2 en KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1571, f. 109.

alle inwoners vanaf de leeftijd van 10 jaar in het bezit te zijn van een eenzelvigheidskaart.⁶⁸

Deze algemene vereiste zorgde echter voor problemen. Sommigen hadden verschillende kaarten in hun bezit, terwijl anderen ze verloren waren. Nog anderen waagden het er geen aan te vragen. Het kwam er op aan dit niet ruchtbaar te maken, daar de repesailles niet mals waren.⁶⁹ Bij verlies was men gehouden dit onmiddellijk bij de chef van de militaire politie in Gent te melden, die dan besloot om al dan niet een nieuwe kaart uit te reiken.⁷⁰ Later werd verlies of misbruik "mit Geldstrafe bis zu 1.000 Mark oder Freiheitstrafe bis zu 6 Wochen bestraft". Mensen die verhuisden, konden enkel tegen het inruilen van de oude eenzelvigheidskaart en na vernietiging ervan door de gemeente, een nieuwe bekomen. Personen die niet bestendig in een gemeente woonden, kregen er geen. Voor vluchtelingen en mensen op doorreis moesten eenzelvigheidskaarten aangevraagd worden bij de overheid van de gemeente waar dezen gehuisvest waren. Hiervoor was de tussenkomst van de militaire overheid vereist.

Daarnaast was er de *Reiseschein* of ook wel 'het paspoort' genoemd. Het kon worden aangevraagd volgens een eenvoudige procedure: "Iedereen die een paspoort verlangt, moet een eenzelvigheidsbewijs voorleggen, afgeleverd door de plaatselijke overheden met photographie, waarop richting, tijd en doel der reise juist aangegeven worden. Elke gemeente moet daartoe bijliggend model gebruiken en voor de juist mogelijke invulling zorgen, namentlijk het handteken van den drager aanbrengen (...)". Er werd voorts de verzoeker aangeraden om aan de hand van documenten de bedoeling van zijn reis te staven.⁷¹ Na betaling van een bepaalde som geld kreeg de aanvrager het document.

Het paspoort was nodig om de grens met Nederland over te mogen

68 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1014, f. 87.

69 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 53, nr. 9.394.

70 L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (red.), *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde), Gent, 1999, p. 169; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 127, p. 167.

71 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 36.

steken⁷², maar ook om tussen het *Operations-* en *Etappengebiet* te reizen. De procedure om te reizen was vrij omslachtig. De reizigers moesten zich bij aankomst aanmelden en bij vertrek afmelden.⁷³ De reglementering ter zake werd doorheen de oorlogsjaren steeds strenger. Zo werd van middernacht tot vijf uur 's morgens alle verkeer, behalve voor artsen, vroedvrouwen en priesters tijdens de uitoefening van hun ambt, tussen de gemeenten verboden. De uitzonderingsgroepen moesten voorzien zijn van een bijzondere reispas. Voetgangers die 's avonds na acht uur naar een andere gemeente wilden reizen, moesten eveneens een bijzondere reispas voorleggen.

In het gehele *Etappengebiet* had men een reispas nodig voor verplaatsingen met een rijtuig of paard buiten de eigen gemeente. Hondenkarren en stootwagens vielen niet onder die noemer. Binnen de gemeenten was verkeer zonder reispas toegelaten.⁷⁴ In februari 1916 werd in de *Kommandantur* Kortrijk verordend geen passen meer af te geven om naar het Generaalgouvernement te reizen, en degene die een *Erlaubnis* had, zag deze ingetrokken. Iedereen moest ofwel op de *Kommandantur*, ofwel op het lokale gemeentehuis zijn paspoort indienen.⁷⁵ Begin mei trad een versoepeling in en werd het verkeer voor voetgangers in het *Etappengebiet* van vijf uur 's morgens tot tien uur 's avonds 'vergund'. Het fietsverkeer buiten de gemeentegrenzen was alleen maar toegelaten met een paspoort.⁷⁶ Op 3 juli 1916 werd de bewegingsvrijheid in de Kortrijkse *Kommandantur*, en ook in die van Beernem, totaal ingeperkt. Voetgangers konden zich alleen nog binnen de eigen gemeentegrenzen zonder reispas bewegen.⁷⁷ De gemeente leek steeds meer op "een concentratiekamp waarin we opgesloten zitten (...)", aldus Streuvels.⁷⁸

72 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 22*, p. 31-32; J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918)*, Roeselare, 2009, p. 55-57.

73 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 26*, p. 35-36.

74 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Nachtrag zur Verordnung 59*, p. 77.

75 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 510.

76 KORTRIJK, *Openbare Bibliotheek-Bewaarbibliotheek*, Affiche 4 mei 1916.

77 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 182*, p. 300.

78 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 562.

Elke overtreding of poging om de aangifteplicht te ontwijken kon worden bestraft met een jaar gevangenisstraf, een geldboete tot 4.000 mark of zelfs deportatie naar Duitsland. Daarnaast kon het paspoort nog gedurende minstens een maand ingehouden worden. De straffen werden nog verhoogd als de betrokkene niet in het bezit was van zijn eenzelveigheidskaart.⁷⁹

Volgens de verordening van 25 oktober 1915 was elke *Etappen-Kommandantur* verplicht om tegen 30 november 1915 over een *Meldeamt* te beschikken. Waar er geen was voorzien, kon de controle op het gemeentehuis worden uitgevoerd.⁸⁰ De belangrijkste bevoegdheid van het *Meldeamt* was toezicht uitoefenen op zeven categorieën mensen die er zich op regelmatige basis moesten aanbieden.⁸¹ In Kortrijk werd het *Meldeamt* geleid door luitenant Rothenberg die na zijn overplaatsing naar het *Arbeitsamt* vervangen werd door luitenant Hold.

Reeds voor het *Meldeamt* was ingericht, waren de gemeenten van de *Etappe* Kortrijk verplicht lijsten op te stellen van alle burgers tussen 17 en 45 jaar, die zich wekelijks moesten aanmelden bij de politiecommissaris te Kortrijk of op het gemeentehuis. Telkens moest een *Meldekarte* voorgelegd waarop de aanmelding werd genoteerd. Op niet-aanmelding stond een boete van 10 mark.

Naarmate de oorlog vorderde en grimmiger werd, veranderden de criteria en werden de straffen zwaarder. In sommige gemeenten deinsde men er niet voor terug jongens van 14 jaar te verplichten zich aan te melden.⁸² Het niet naleven van de verplichting leverde nu zelfs een boete op tot 1.000 mark of zes weken gevangenis. Wie de regels vaak overtrad, kwam in een Duits gevangenenkamp terecht. Dezelfde straffen golden ook bij veelvoorkomend verlies. Naast individuele straffen kon ook een collectieve straf worden

79 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 44*, p. 56-63.

80 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 21.

81 Het ging hierbij om alle mannelijke Belgen geboren tussen 1880 en 1898, de leden van de burgerwacht, de Belgische militairen, de ontslagen Belgische burgerlijke en krijgsgevangenen, alle mannen en vrouwen ouder dan 15 die de nationaliteit droegen van een land dat in oorlog was met Duitsland, de dienstplichtige Duitsers die geen soldaat waren en personen onder verscherpt toezicht geplaatst.

82 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 981, f. 2; 991, f. 1; 994, f. 19.

opgelegd aan de gemeente waar de aanmeldingsplichtige woonde. Er werd dan een avondklok ingesteld, hulp die uitging van het Hulp- en Voedingskomiteit werd ontzegd en post niet meer geleverd.⁸³

Het *Arbeitsamt* was nauw verbonden met het *Passbüro* en het *Meldeamt* en werd naar aanleiding van de opeising van werkrachten ingericht. De verordening "betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden" veroorzaakte grote paniek onder de bevolking.⁸⁴ De beslissing ertoe werd genomen in september 1916 en op 3 oktober volgde het bevel van het *Großes Hauptquartier*.⁸⁵ Eind augustus 1916 hadden er binnen de Duitse gezagsorganen belangrijke verschuivingen plaatsgevonden, waardoor de militaire macht de regering en de *Reichstag* in een hoek kon duwen. De houding ten aanzien van het bezette gebied en dus ook van de werklozen verstrakte.⁸⁶ Het handboek *Kriegsbrauch im Landkriege* verbood echter de verplichte tewerkstelling en de deportatie van burgers, en men moest op zoek naar rechtvaardigingsgronden. Deze werden gevonden: ter garantie van de openbare orde kon niet langer worden geduld dat de vele werklozen zich aan "ledigheid overleverden".⁸⁷ De zogenaamde "Arbeitsscheuen" brachten immers de samenleving in gevaar en alle middelen die ter bestrijding van de werkloosheid werden aangewend, bleken tevergeefs. De gemeenten konden de last van de openbare werken speciaal voor werklozen opgezet, niet meer dragen.⁸⁸ Het wegvooien van Belgen naar Duitsland, waar overvloedig en winstgevend werk wachtte, werd als onvermijdelijk voorgespiegeld. Bovendien waren er in Duitsland nog genoeg voedselvoorraden en hadden de werklozen er alle baat bij om in te gaan op deze uitgestoken

83 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 15.

84 S. STEUVELS, *In oorlogstijd*, p. 594; S. DE SCHAEPPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 227.

85 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 239, p. 429-430.

86 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde*, Leiden, 1917, p. 25.

87 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 13.

88 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 995, f. 8.

hand. Volgens von Bissing was deze maatregel “in den grond eene weldaad voor arbeiders, en eene zegening voor het land”.⁸⁹ Een andere rechtvaardiging was de Britse blokkade waaronder niet alleen Duitsland maar ook België te lijden had.⁹⁰ Duitse juristen oordeelden dat de deportaties niet tegen de verdragsrechtelijke regels indruisten. De Haagse Conventies hadden de relatie tussen België en Duitsland niet voorzien. Er was immers sprake van een ‘protectoraat’ waarbij beide landen gemeenschappelijke belangen hadden. Die belangen, de noodzaak en de vereiste handhaving van de openbare orde bezorgden Duitsland het recht Belgische arbeidskrachten te vorderen.⁹¹

De verordening verscheen eerst alleen in het *Etappengebied*, waardoor gehoopt werd dat het Generaalgouvernement buiten schot zou blijven. Ludendorff wou met de verordening een sterk signaal geven aan Brussel en Berlijn. Von Bissing zou door de nieuwe situatie onder druk komen te staan en in het Generaalgouvernement dezelfde beslissing moeten nemen. Na luid internationaal protest werden de deportaties in februari 1917 gestaakt, maar in het *Etappengebied* bleven ze tot het einde van de vijandelijkheden voortduren.⁹² De generale staf van Hindenburg had op vele honderdduizenden arbeiders gehoopt, maar in totaal werden er ‘slechts’ 120.655 opgepakt in

89 F. PASSELECO, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 30.

90 De pers in de Verenigde Staten en in Duitsland publiceerde de vergoelijkende woorden van von Bissing die stelde dat er een half miljoen Belgen afhing van de openbare weldadigheid en dat de Britse blokkade België (en Duitsland) economisch wurgde. Door de blokkade trachtte Groot-Brittannië de Belgische economie, die toen de vijfde op de wereldranglijst was, in handen te krijgen. Zie <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9802E4DF123AE633A25751C1A9679D946796D6CF>.

91 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 175.

92 Dit bevel bevatte ook enkele uitzonderingsmaatregelen. Alleen wie naar Duitsland gedeporteerd was en erkend als niet-werkloos, werd gerepatriëerd; wie aan het front zat, kon evenwel niet huiswaarts keren. Verder hield de Duitse militaire overheid er zich niet strikt aan en bleef zij onder voorwendsel van militaire noodwendigheid allerlei opéisingen van Belgen vorderen. De opschorting was van toepassing in het Generaalgouvernement en bijgevolg niet in het *Etappengebied*. De beperking had slechts tot doel de politieke inmenging te vermijden in gebieden waar de militaire autoriteiten de dienst uitmaakten. Dit toonde nogmaals het grote verschil tussen het regime in het Generaalgouvernement en in het *Etappengebied*. Zie E. VANDERVELDE, *Report laid before the Belgian Parliament regarding the deportation of Belgian civilians during the Great War*, s.l., 1929, p. 1; F. PASSELECO, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 26.

het *Etappen-* en *Okkupationsgebiet* samen.⁹³ Van de weggevoerde Belgen kwamen er bij de dwangarbeid 2.614 om ten gevolge van ondervoeding, koude, besmettelijke ziekten, beschietingen in de frontzone of ongelukken in de wapenfabrieken.

Op dezelfde dag van het uitvaardigen van de verordening werd door de *Generalquartiermeister* een circulaire met richtlijnen omtrent de dwangmaatregel aan alle *Armee Oberkommandos* en *Etappen-Inspektionen* gestuurd. De opgeëiste 'civiele arbeiders' kregen een nummer en moesten in een *Zivilarbeiter Bataillion* worden ondergebracht.⁹⁴ Wat de algemene grondregels betreft, was de uitvoering van de verordening overal gelijk; alleen de bijzonderheden waren verschillend. De plaatselijke militaire overheden hadden vrijheid van handelen, die naar goeddunken werd aangewend en soms heel wreed was. Op Duits bevel moesten de burgemeesters een lijst van werklozen opsturen.⁹⁵ In Tiegem werd op 14 oktober 1916 de lijst met de werklozen, zowel mannen als vrouwen, aan de *Kommandant* overgemaakt. De burgemeester meldde erbij "dat het grootste deel der personen vermeld op deze lijst voor't oogenblik niet werkeloos zijn en dat zij omtrent allen nu werk vinden, sommige op de velden en andere in de schuren om te dorschen en andere nog om gelijk welk handwerk te verrichten".⁹⁶ De Tiegemse burgervader zag de bui al hangen, maar leek niet van plan om zomaar zijn medeburgers aan de Duitsers over te leveren. De Brugse weigering om de lijst van werklozen voor te leggen, kostte de stad 400.000 mark.⁹⁷ In de *Etappe* Kortrijk ging het er bij weigering anders aan toe. Daar gaf de toenmalige *Etappenkommandant* majoor Melsheimer, bijgenaamd 'Melkemmer', op hoeveel arbeiders de gemeente diende te leveren. Het Kortrijkse stadsbestuur moest "tegen den 15. Oktober 1916 500 arbeiders op de welke de bepalingen van paragraaf I der verordening N° 239 van het verordeningsblad voor het etappengebied van het 4. Leger van den 7.10.16 vallen, aan de kommandantuur (te) doen kennen". Het stadsbestuur wou enkel

93 *Parlementaire Stukken Kamer 1926-1927*, nr. 336, p. 60-61, vergadering 14 juli 1927.

94 J. THIEL, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007, p. 124.

95 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 14-15.

96 KORTRIJK, *Rijksarchief, Gemeentearchief Tiegem*, 53, nr. 9270.

97 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 182.

meewerken als nadere bepalingen werden gegeven “nopens den aard van het werk en de streek waar het zou moeten verricht zijn”. Dat werk diende aan artikel 52 van het Verdrag van Den Haag te voldoen. Vorstand luitenant Rothenberg, lid van het stadsbestuur met de woorden dat de “mensen niet naar Duitschland gaan en niet met werken zullen bezig zijn, die tegen het artikel 52 van de overeenkomst van den Haag opkomen. Er is eenvoudiglyk kwestie van werken aan de straten, aan de yserwegen, aan den oogst en soortgelyke”.⁹⁸ Kortom, er was niets aan de hand volgens de bezettende macht. Op de vergadering van 18 april 1917 beval de Kortrijkse *Kommandant* aan de gemeenten om elke maand een lijst van vrijwillige werklieden op te stellen. Hij wou “zoveel mogelijk goede lieden gelijk van welken stand (met fortuin of zonder dat is mij gelijk). Bijzonderlyk rijke lieden moeten zich aanbieden, deze hebben te huis toch niets te doen”.⁹⁹ Dergelijke uitspraken stoorden de burgerij en zorgden wellicht voor solidariteit met het ‘gewone’ werkvolk.

De opgevorderde mannen uit de omliggende gemeenten moesten, voorzien van werkkledij en eetgerij, in rijen van vier onder Duitse begeleiding door het gure weer te voet naar Kortrijk trekken.¹⁰⁰ Wie weigerde mee te gaan, werd bedreigd en een tijdje gefolterd.¹⁰¹ Velen onder hen waren echter wel de seizoensarbeid in Frankrijk gewend, waardoor ze hun noodlot moedig trotseerden. De situatie zorgde voor een immense solidariteit tussen de getroffen en op het dorpsplein van Ingooigem kwam het tot een verbroedering tussen de mannen uit Tiegem en Kaster. Onder het zingen van de ‘Vlaamse Leeuw’ trokken ze in de richting van Vichte. Aangedikt met nieuwe groepen ging het verder over Deerlijk en Harelbeke om uiteindelijk met ongeveer 700 werklozen in Kortrijk aan te komen.¹⁰² Het was de eerste keer dat in deze streek grote aantallen arbeiders werden opgeëist.

98 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 513, f. 120, 122 en 125.

99 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 14.

100 Voor Tiegem waren er 45, zie KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1001, f. 18; H. MASURE, ‘Een episode uit Wereldoorlog I: de laatste Zivil-Arbeider van Avelgem’, in: *Goka Nieuwsbrief. Berichtenblad van VZW Geschied- en Oudheidkundige Kring van Avelgem*, XXXVI (2005), p. 11.

101 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 54, nr. 10.259.

102 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 599-600.

Eénmaal in de Groeningestad aangekomen, werden de 'civiele arbeiders' op het binnenplein van de kazerne in de Vandepereboomlaan verzameld voor een medisch onderzoek.¹⁰³ Bedoeling daarvan was de indruk geven dat alleen arbeidsbekwamen zouden worden tewerkgesteld, maar in realiteit werden alleen mensen met ernstige fysieke handicaps geweerd. Na de medische controle kregen de geselecteerden de keuze tussen het ondertekenen van een volledig in het Duits opgesteld contract, waarbij ze zagezegd vrijwillig in dienst traden, of gedwongen deportatie en een daarmee gepaard gaande lagere vergoeding van 30 *pfennig* per dag. Tijdens de ondertekening werden bedreigingen geuit of werden de betrokkenen opgesloten in de gevangenis zonder eten of drinken.¹⁰⁴ De druk die werd uitgeoefend om 'vrijwilligers' te vinden, verwijst nogmaals naar de onwettigheid van de maatregel. Na de ondertekening werd meegedeeld waar de werkplaats lag en wat het werk inhield. Met uitzondering van hardnekkigen die naar concentratiekampen in Duitsland werden gezonden om hun verzet te breken¹⁰⁵, kwamen de meeste opgeëisten uit de wijde omtrek van Kortrijk in de departementen van de Ardennen en de Aisne in Frankrijk terecht.¹⁰⁶ Vanaf halfweg 1917, toen de *Ortskommandanten* meer bevoegdheden kregen door het steeds maar opschuivende front, werden ook mensen aangeduid om dichterbij huis, achter het Belgische front of zelfs in de eigen gemeente dwangarbeid te verrichten. Doorgaans moesten in opdracht van de *Baubteilung* de wegen worden hersteld.¹⁰⁷ *Zivilarbeiters* die niet ingingen op de Duitse eis om te werken, bleven niet ongestraft. Er was een gevangenisstraf tot drie jaar en een geldboete tot 10.000 mark voorzien voor wie weigerde "diensten op zich te nemen of voort te zetten, tot welke hij op grond der bestaande bestemmingen opgeroepen is". De bezetter moedigde het verklikken van niet opdagende 'civiele arbeiders' aan.¹⁰⁸ Tuchthuisstraffen

103 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 513, f. 120.

104 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 105-106.

105 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 182.

106 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 171.

107 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 54, nr. 9.981; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 156.

108 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 314*, p. 608-610.

werden opgelegd en indien nodig burgers als gijzelaars opgesloten tot alle arbeiders verschenen.¹⁰⁹ Sommige arbeiders vluchtten en doken onder bij familie. Indien ze zich niet vrijwillig aanmeldden, werden de families verantwoordelijk gesteld en werd een ander familielid opgeëist. Indien een gevluchte arbeider geen familie meer had, dan werd een gemeenteambtenaar meegenomen, omdat het de Duitse overtuiging was dat de gemeentebesturen uiteindelijk wel heel goed wisten waar de weigerende *Zivilarbeiters* ondergedoken zaten. Daarbovenop kon ook nog een hele gemeente gestraft worden. Zo meldden begin 1917 in Anzegem dertig arbeiders zich niet meer op het gemeentehuis aan. Het Hulp- en Voedselkomitee van Kortrijk mocht geen hulp meer verlenen en alle Anzegemners moesten tussen vier uur in de namiddag en zeven uur 's morgens binnen blijven. Herbergen werden gesloten, paspoorten ingetrokken en de brieven werden niet meer verstuurd.¹¹⁰

De gemeentebesturen speelden een belangrijke rol bij de opeising van arbeiders. Vooreerst verzocht de *Kommandant* “[d]e burgemeesters en sekretarissen en andere gemeentebedienden mede te werken ten einde vrijwillige landarbeiders aan te werven, deze zullen goed betaald worden”.¹¹¹ Met dit verzoek kwamen de lokale politici, maar vooral de gemeentesecretarissen in een slecht daglicht te staan bij de bevolking. Burgemeesters en schepenen konden bemiddelen bij de bezettende macht of de bevolking tot kalmte aanmanen. Verder waren de gemeentebesturen verantwoordelijk voor ‘hun civiele arbeiders’ en moesten ze hulpgoederen voor hen aanleveren. In december 1916 vroeg de *Kommandant* aan het Kortrijkse schepencollege “une certaine quantité de vêtements et de chaussures” voor de Kortrijkse opgeëisten. Het schepencollege weigerde “estimant que l’entretien de travailleurs pour compte de l’armée allemande à l’étranger était contraire à l’art. 52 de la convention de La Haye qui n’autorise les réquisitions que pour les besoins de l’armée d’occupation. En conséquence il écrivit une lettre motivant son refus le soir même du délai fixé pour la livraison. A

109 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 637-638.

110 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 14; E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 103.

111 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 15.

cette lettre, il fut répondu le lendemain par une condamnation personnelle des 9 échevins à 1.000 marks".¹¹² De Duitse legerleiding stuurde naar de gemeentebesturen een lijst van nodige goederen, zoals handdoeken, klompen, kousen en jassen. Daarop moesten de aanwezige voorraden worden genoteerd. Indien niet aan de gevraagde hoeveelheden kon worden voldaan, werd het tekort elders door de gemeenten aangekocht. Maar ook daar was er vaak niet veel meer voorhanden voor de gewone bevolking, laat staan voor de 'civiele arbeiders'. Bovendien werd alles nog bemoeilijkt door een Kafkaïaanse manier van werken. In Kortrijk was er in januari 1917 geen enkele 'bache' (sic) meer te verkrijgen, dus diende deze in Meulebeke te worden aangekocht. Er werd een toelating gevraagd aan het *Wirtschafts*-bureau, maar daar werd gezegd dat men zich eerst tot het *Arbeitsamt* moest wenden. Dat enkele dagen daarna de nodige *Freigabe* nog steeds niet voorhanden was, duidt op een mank lopende administratie.¹¹³

Er werd ook vrijwillig steun geleverd aan de gedeporteerden, zowel moreel als financieel. Gemeentebesturen vonden het een gewetensplicht om de ellendige levensomstandigheden van de *Zivilarbeiters* aan te klagen. Ze appelleerden aan de menslievendheid en de invloed van de *Kommandant* om zo spoedig mogelijk de gedeporteerden terug thuis te brengen.¹¹⁴ Ze bemiddelden eveneens om nieuws te verkrijgen over de betrokken 'civiele arbeiders'¹¹⁵ of om hen in verlof te laten komen omdat hun gezin hen nodig had als kostwinner.¹¹⁶ In andere gemeenten konden vaders die dat wilden, een petitie tekenen om hun zonen naar huis te laten terugkeren¹¹⁷. Er waren ook geldelijke tegemoetkomingen. Zo bood de stad Kortrijk aan "ces malheureux" 15 frank zakgeld bovenop het loon dat ze kregen.¹¹⁸

112 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 2330, f. 438.

113 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1574, f. 51 en 53.

114 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1574, f. 42.

115 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1575, f. 280.

116 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1577, f. 31.

117 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 6.

118 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1574, f. 546; 2330, f. 438.

De Wirtschaftliche Abteilung.

Reeds vóór het uitbreken van de oorlog werd in Duitsland bestudeerd welke economische koers zou gevaren worden in geval van een groot conflict. In het enthousiasme van de eerste augustusdagen hielden weinigen rekening met de complicaties van een langdurige oorlog, behalve dr. Walther Rathenau, directeur van AEG, die als doorwinterde zakenman met een plan op de proppen kwam. Toch werd het Rathenauplan pas begin 1916 aan de buitenwereld bekend gemaakt.¹¹⁹

Vijf dagen na de Duitse inval blokkeerden de Britten de Duitse kusten, waardoor er geen goederen meer konden worden geïmporteerd. Daarop stuurde Rathenau een memorandum aan de minister van Oorlog von Falkenhayn. Vanaf 13 augustus 1914 kwam Rathenau aan de leiding van een nieuw departement in het Oorlogsministerie, de *Kriegsrohstoffabteilung*. Het departement moest de benodigde productie controleren¹²⁰ en ervoor zorgen dat Duitsland de oorlog niet zou verliezen door een tekort aan grondstoffen. De oorlogsomstandigheden, de Duitse inmenging en een gebrek aan grondstoffen bracht de Belgische economie op een laag peil. In de steenkoolmijnen viel de helft van de productie weg.

Het departement was ook opgericht om allerhande materialen op te eisen. Het zou uiteindelijk één van de belangrijkste in het ganse Duitse administratieve apparaat worden. De hiërarchisch bovenliggende instelling was de *Wirtschaftsausschuss* (het Economisch Comité) in Gent. Dit Comité stond in voor de “Wirtschaftliche Verwaltung und Ausnutzung des Landes im Heeres- und im heimatischen Interesse mit Ausnahme der reinen Cerealien und des Viehs”. Het Comité controleerde niet alleen de economie, maar stond mee in voor de verzorging van de troepen en het werkte samen met de *Kriegsrohstoffabteilung* van het Duitse Oorlogsministerie om grondstoffen die hier konden worden gemist, naar Duitsland te sturen. Het Comité verrichte eveneens voorbereidende werken voor de *Reichsentschädigungskommission*.¹²¹

119 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 26.

120 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 28.

121 Deze commissie moest een vlotte terugbetaling voor de opgeëiste goederen verzekeren. Het lag in de bedoeling van de Duitsers om, eens Parijs ingenomen, alle

Op 26 oktober 1914 werden 44 grondstoffen opgeëist, later volgden nog bijkomende lijsten met opgevorderde stoffen. Al vrij snel werden inventarissen opgemaakt en opslagplaatsen ingericht. Er was eveneens voorzien in een transportdienst en er werd een verdelingsmechanisme uitgewerkt. Rathenau achtte het nodig om met alle middelen de grondstoffenvoorraad te vergroten, niet alleen door aankoop van goederen uit neutrale landen, maar ook door het zich toe-eigenen van de voorraadstapels in de bezette gebieden. Er was dus wel degelijk een officieel en systematisch uitbuitingsplan. De levensbronnen, zoals metalen, weefstoffen en later voedingsmiddelen van de bezette gebieden werden met "Deutsche Gründlichkeit" drooggelegd. Volledige bedrijvenparken raakten ontmanteld.

De in- en uitvoer van goederen, en het concreet verlenen van toelating om goederen buiten de grenzen van het *Etappengebiet* te vervoeren behoorde tot de bevoegdheid van de *Wirtschaftsausschuss*. Uiteraard waren in- en uitvoertoelatingen niet kosteloos.¹²²

Het opeisen van goederen gebeurde zeer systematisch. Eerst was er een nauwkeurige registratie van de voorhanden zijnde producten om de bezetter een goed beeld te geven van wat er precies aanwezig was en wat daarvan kon worden opgevorderd. Eenmaal geïnventariseerd, was het wachten tot één van de Duitse officieren het bevel aan de gemeentebesturen gaf om de gewenste hoeveelheden goederen in te zamelen. Het bevel kwam vaak vanuit het oppercommando in Tielt. Daarna diende alles op één plaats binnen elke gemeente te worden opgeslagen. De opslagplaatsen werden streng bewaakt en indien er toch goederen verdwenen, werd de gemeente aansprakelijk geacht. Vanuit de depots werden de goederen door lokale voormannen naar de *Kommandantur* gebracht. Op de goederen stond dikwijls genoteerd "Eigentum der Heeresverwaltung" met de bijkomende vermelding dat zonder toelating van de *Etappen-Inspektion* de troepen er niets van mochten ontvreemden.¹²³

geleden schade te vergoeden.

122 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 170, p. 272-273.

123 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1020, f. 67.

De bevolking kreeg ter compensatie een *Beitreibungs-Anerkennnisse*, ook wel requisitiebon genoemd, waardoor een geldelijke compensatie in het vooruitzicht werd gesteld. De opvatting was dat de Duitse staat bij elke opeising als koper optrad en de lokale overheden als tussenhandelaars fungeerden.¹²⁴ Van de geldelijke compensaties kwam echter weinig in huis. In Gent was er een *Zahlstelle für Beitreibungen*. De bewijzen van opeising konden er drie maanden na hun uitvaardiging worden ingediend om een compensatie te bekomen.¹²⁵ De bons moesten echter eerst op de *Kommandantur* worden ingediend, die ze dan eventueel zou doorsturen naar Gent. Betalingen geschieden met een postmandaat ofwel in cash geld op de gemeentehuizen.¹²⁶

Het waren vooral de gemeentebesturen die de kosten droegen van de opeisingen en daarvoor astronomische bedragen leenden. Dikwijls stonden er geldboetes en gevangenisstraffen op het overtreden van de opeisingsverordeningen. Niet alleen de individuele overtreders konden daarbij een straf oplopen, maar soms ook de volledige gemeente.

Begin 1915 werd in bijna elke *Kommandantur* een instelling opgericht ter “Ausnützung des Landes in landwirtschaftlicher Beziehung, Steigerung (sic) der Leistungsfähigkeit des Landes, Versorgung des Heeres und der Bevölkerung mit landwirtschaftlichen Erzeugnissen”. De *Landwirtschaftliche Abteilung* richtte zich zowel op de akkerbouw en de veeteelt als op de verwerkende nijverheden in brouwerijen, melkerijen, suikerfabrieken en andere.

Een troepenmacht dient voorzien te worden van levensmiddelen om de opmars te kunnen handhaven. Vrijwel onmiddellijk na de inval was er een voedselprobleem. België was een dichtbevolkt land en kon al lang niet meer in de eigen voedselbehoeften voorzien; het was voor 80 procent afhankelijk van de invoer en die lag

124 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 518, f. 14; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 235.

125 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 163, p. 246.

126 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 12; 1015, f. 31; 1018, f. 10; 1020, f. 1.

nu stil. De Belgische overheid kreeg snel met twee grote problemen te kampen: de werkloosheid en de voedselvoorziening.¹²⁷ Beide problemen werden door de bezetter aan de Britse blokkade toegeschreven.¹²⁸ De stelselmatige opeisingen van landbouwproducten begonnen vrij snel na de bezetting en de wijze van opeisen was steeds dezelfde. Vanuit het Tieltsse hoofdkwartier kwam het bevel tot levering, maar de praktische uitvoering werd door de *Etappen-Inspektion* uitgewerkt. De *Etappenkommandant* had residuaire bevoegdheid: wat nog niet door de *Etappen-Inspektion* was geregeld, kon hij bepalen. Voor het overige verliepen deze opeisingen zoals bij de andere goederen.

De prijs van levensmiddelen hing vóór de oorlog niet af van wettelijk voorgeschreven tarieven, maar van het spel van vraag en aanbod. Na de inval werden maximumprijzen vastgelegd door de Belgische overheden, een systeem dat door de bezetter werd overgenomen. Het niet naleven ervan werd zwaar gesanctioneerd, maar niet iedereen was daardoor geïmponeerd: "Het verhandelen van levensmiddelen buiten het toezicht van hoogerhand, en aan prijzen die buiten en boven de vastgestelde steeg in opgaande lijn met den nood van de bevolking; het blauwen werd eenen stiel en sommige durvers hebben er fortuin mee gemaakt".¹²⁹ Hoe langer de oorlog duurde en de Duitse opeisingen toenamen, hoe meer de prijzen stegen, en dit ondanks een opgelegd en afgeslankt voedselrantsoen. Het tekort aan levensmiddelen zorgde ervoor dat de gewassen op de velden werden gestolen. De bezetter reageerde prompt en voerde een burgerwacht in.

Verder werd van de bevolking geëist dat de grond ten volle zou worden benut. Grasperkjes dienden te worden omgespit, het planten van bloemen mocht niet meer en er werden quota vooropgesteld die contractueel werden vastgelegd.¹³⁰ De gemeentebesturen moesten nauwgezet een 'boekhouding' van de voorhanden zijnde

127 J. BLOM en E. LAMBERT (ed.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2001, p. 286.

128 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 98.

129 T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek*, p. 22.

130 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1018, f. 87; L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde), Gent, 1999, p. 184.

levensmiddelen bijhouden.¹³¹ Niet alles van de veldproductie ging naar de Duitsers; ook het Hulp- en Voedselkomiteit kreeg een deel. Sommige landbouwers leverden liever niet aan het Komiteit, waardoor de *Kommandant* moest tussenkomen en dreigde “die personen ernstig te vermanen en hun kennis te geven dat er door de deutsche overheid met strenge straffen zal voorgegaan worden [...]”.¹³² De situatie verslechterde nog, nadat op 14 juli 1915 de volledige graanoogst in beslag was genomen. Zonder toestemming van de *Kommandant* mocht geen graan worden verkocht, noch vervoerd.¹³³ Wat de stedelijke bevolking tekortkwam, kon worden aangekocht bij de omliggende plattelandsgemeenten, maar de steden moesten de kosten hiervoor zelf dragen.¹³⁴ Om de solidariteit te stimuleren, maar vooral om een grotere controle te verkrijgen over de voedselverdeling, richtte de bezettende macht per *Kommandantur* ook zelf Plaatselijke Bevoorradingscommissies op.¹³⁵

De vleesdistributie werd eveneens streng gereguleerd. Thuis slachten en het slachten van dieren onder een bepaald gewicht was verboden, behalve in noodgevallen die gestaafd konden worden door een dierenarts. Elke gemeente moest zoveel mogelijk in haar eigen vleesvoorraad voorzien. Indien gevreesd werd dat een tekort zou dreigen, dan moest maar bijgekocht worden in andere gemeenten van het *Etappengebiet*. Alleen veehandelaars en slachters die door de Duitsers waren aangeduid, mochten het vee aankopen en slachten. Vanaf juli 1917 werden slachtgebieden gecreëerd, waarbij meerdere gemeenten al hun vee bij één slachter moesten brengen. Het slachtgebied Kortrijk omvatte Bissegem, Deerlijk, Harelbeke, Heule, Kortrijk, Kuurne, Marke en Zwevegem; Tiegem hoorde bij het slachtgebied Anzegem, waar verder Gijzelbrechtegem, Heestert, Ingooigem, Kaster, Kerkhove, Otegem en Waarmaarde deel van uitmaakten.¹³⁶ Alle handelingen

131 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 179, p. 294-296.

132 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1015, f. 66.

133 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 25, p. 34-35.

134 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 48.

135 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 997, f. 40; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 2330, f. 439.

136 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 6.

werden volgens een strak tijdsschema geregeld door de Plaatselijke Bevoorraderscommissie: op woensdag werden de dieren gewogen, op donderdag geslacht en op vrijdag werd het *geslegen* vlees verdeeld.¹³⁷

Een onderafdeling van de *Landwirtschaftliche Abteilung* was de *Gersten-Zentrale* die een gelijkmatige verdelingen afvalverwerking van gerst en mout moest verzekeren. De leden van de *Zentrale* werden door de *Etappen-Inspektion* benoemd, maar konden worden voorgedragen door vertegenwoordigers van brouwerijen, mouterijen, gistfabrieken en landbouwers. Elke *Etappe-Kommandantur* kreeg een *Gersten-Zentrale*. Er werd een agent, meestal een lokale landbouwer aangesteld door de *Zentrale* die, in aanwezigheid van de burgermeester of diens vertegenwoordiger, de kwaliteit en het gewicht van de leveringen vaststelde.

Uiteindelijk werd de volledige gerstooft in beslag genomen en de gemeenten werden betaald in cash. De boeren kregen pas hun centen als ze het nodige leveringsbewijs konden voorleggen. Landbouwers die gerst wilden verbouwen, moesten een aanvraag richten aan de *Zentrale* met tussenkomst van de *Landwirtschaftliche Abteilung*. De aanvraag diende de geplande oppervlakte en de nodige hoeveelheid zaaigoed te bevatten.

Er waren ook plaatsgebonden onderafdelingen, zoals het *Flachsbüro* in Kortrijk dat in de loop van 1915 werd opgericht om een beter zicht te krijgen op de productie van lijnzaad en vlas. Het was bevoegd voor de aankoop van vlas en oliezaden ten behoeve van het leger en voor het verlenen van vergunningen om vlas en hennep te vervoeren.

De *Technische Abteilung* loste de logistieke problemen op voor de bezettende macht: putten in de wegen bijvoorbeeld werden hersteld, maar ook niet ontplofte bommen weggenomen, wat niet zonder gevaar was.¹³⁸ Daartoe kon ze de nodige arbeidskrachten

¹³⁷ KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 11.

¹³⁸ In Kortrijk werd de bevolking opgeschrikt door een ernstig ongeval op 11 juni 1918. De 'civiele arbeiders' hadden de opdracht gekregen bommen, obussen en granaten te vervoeren en over te laden in het munitiedepot te Bissegem. Bij het overladen liep het mis, waardoor zeven arbeiders ter plekke en één in het ziekenhuis overleden. Er vielen vele gewonden. Het stadsbestuur wees von Richthofen op het mili-

opeisen onder de burgerbevolking langs de gemeentebesturen om.

Er waren ook onderafdelingen zoals het *Quartieramt*, dat zich bezighield met de inkwartiering van militairen bij burgers. De inkwartiering was geregeld door de Belgische wet van 14 augustus 1887, die zo goed mogelijk de hinder voor de lokale bevolking wilde beperken. In oorlogstijd is echter de wil van de bezetter wet. De Duitse soldaten moesten in door de gemeentebesturen aangeduide gebouwen kunnen verblijven. Bij elke nieuwe inkwartiering werden onmiddellijk de getalsterkte en de eenheid van de troepen door de *Ortskommandantur* aan de *Etappen-Kommandantur* gemeld. Hetzelfde gebeurde als de soldaten de gemeente verlieten. Burgers mochten alleen maar soldaten opnemen die voorzien waren van het juiste document, het zogenaamde kwartierbiljet. Zonder toestemming van de *Kommandantur* was het de militairen verboden voorwerpen mee te nemen. Tijdens de inkwartiering was het ook verboden kentekens van legereenheden te dragen op helmen, uniformen, voertuigen of andere voorwerpen. Nergens mochten luide gesprekken gevoerd worden over de krijgsv verrichtingen. Militairen dienden spaarzaam om te gaan met het gasverbruik en wapendracht was verboden. Ze mochten enkel van specifiek voor hen bestemde herbergen gebruik maken. De Belgische politie en soldaten waren verplicht Duitse officieren te groeten, die op hun beurt de groet moesten beantwoorden.

Het inkwartieren van de Duitse soldaten bracht dikwijls baldadigheden mee. Interieurs van huizen werden vernield of geplunderd. Het beste vlees, de beste wijn en dergelijke meer werden opgeëist. Majoor Melsheimer probeerde misbruiken te beperken door een bewijs in te voeren voorzien van een stempel en een handtekening van de *Etappenkommandant* of zijn officieren om goederen te kunnen opeisen.¹³⁹

taire, maar vooral het gevaarlijke karakter van dergelijke onderneming. Daarom werd geopperd om gekwalificeerde personen "die bovendien door vaderlandsplicht er toe gedreven worden", het werk te laten verrichten.

139 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Gemeentearchief Tiegem, 1035, f. 13.

De Polizei- und Strafabteilung.

Om de orde te handhaven bleven de ontwapende lokale Belgische politiediensten behouden, maar onder toezicht van de Duitse militaire politie.¹⁴⁰ De *Militärpolizei* bestond uit de *Feldgendarmarie* en de *Geheime Polizei*.¹⁴¹ In Gent was er een *Zentrale der Geheimen Feldpolizei des A.O.K. IV*, onder leiding van inspecteur Dirr, gevestigd. De *Geheime Feldpolizei* vergezelde het leger tijdens de veldtocht en stond in voor de 'veiligheid' van de slagvelden. Verder controleerde ze toegangswegen en spoorlijnen, en maakte jacht op spionnen.¹⁴² De *Feldgendarmarie* hield toezicht op het gedrag van de Duitse soldaten, en maakte jacht op smokkelaars en werkweigeraars.¹⁴³ Het was de adjudant van de *Kommandant* die het ultieme gezag uitoefende over de lokale politiediensten.

Vanaf 4 januari 1915 waren de Generaal-Gouverneur, de *Militärgouverneure* en de *Etappenkommandanten* gemachtigd om politiereglementen uit te vaardigen. Deze werden in het *Verordnungsblatt* of door aanplakking afgekondigd.¹⁴⁴ In de *Etappe* Kortrijk was de politieafdeling in het stadhuis ondergebracht. Zij stond onder de leiding van *Oberstleutnant* Jacobi, later opgevolgd door luitenant-kolonel Fussbahn. In februari 1917 werd luitenant Hauswar politiehooft¹⁴⁵ en na enkele weken reeds luitenant Haidlen. Toen Kortrijk in het *Operationsgebiet* kwam te liggen, werd *Hauptmann* Braun, adjudant van de *Ortskommandant*, bevelhebber over de politieafdeling.¹⁴⁶ Hij werd bijgestaan door *Referendar* Mersmann.¹⁴⁷ De bevoegdheden van de politieafdelingen waren velerlei. Ze traden op inzake hygiëne¹⁴⁸, het vaststellen

140 S. DE SCHAEPRDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 131; J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten*, p. 155.

141 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

142 J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten*, p. 156.

143 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

144 P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens*, p. 15.

145 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 46, 49, 52 en 54.

146 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 7.

147 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 233.

148 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 37.

van woeker,¹⁴⁹ het verzekeren van de censuur¹⁵⁰ en het vaststellen van mogelijke geleden schade door de Duitse bezetter¹⁵¹.

Door haar uitgebreide takenpakket kon de politie niet ten volle instaan voor de ordehandhaving, waardoor onder Duitse supervisie een vorm van burgerwacht werd ingesteld. Nochtans was von Württemberg duidelijk: "de geldigheid der Belgische wetten voor militie en burgerwacht wordt hierdoor bekend gemaakt, dat al deze bepalingen hunne werkdadigheid verloren hebben met het bezetten van het land door de Duitse troepen".¹⁵² Eind april 1917 zag het A.O.K. van deze verordening af en werd, om het uitgraven en stelen van geplante aardappelen tegen te gaan, toegelaten dat veldwachters en "andere geschikte personen der gemeente tot 31 mei 1917 's nachts door de velden patrouilleren". De gemeentebesturen die het aantal personen tot een minimum moesten beperken, waren verantwoordelijk voor de "vertrouwbaarheid der personen".¹⁵³ In Kortrijk werd door het stadsbestuur een dienst ingesteld bestaande uit boeren die zelf hun vruchten op de akkers bewaakten. Zij kregen een speciaal paspoort en een "gestempelden armband" van de Duitse overheid. De dienst bleek goed te functioneren.¹⁵⁴

CONCLUSIE

Hoewel verdragsrechtelijk en vooral uit militaire noodzaak verplicht, dachten de Duitsers niet dat een langdurig georganiseerd bezettingssysteem nodig zou zijn. Pas enkele maanden na de inval werd op militaire leest een dergelijk apparaat uitgebouwd. De eerste *Abteilungen* in het Kortrijkse zijn pas begin 1915 in de bronnen vermeld, al was er enkele weken voordien al een *Kommandantur*

149 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1015, f. 28 en f. 33; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 50; T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek*, p. 22; L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood*, p. 265.

150 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 194; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 20*, p. 28-29.

151 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 77.

152 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 47*, p. 67.

153 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 10; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 51, 86, 112 en 242; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 203*, p. 356-357.

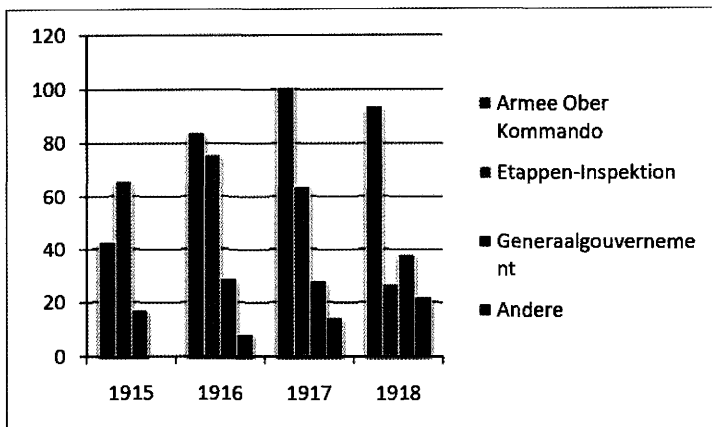
154 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 242.

ingericht. Naarmate de noden voor het leger groter werden, groeide het aantal instellingen, weliswaar zoveel mogelijk met het behoud van de bestaande Belgische lokale besturen. Bedoeling was vooral een betere controle te verwerven over de beschikbare en opeisbare goederen. Binnen hun bevoegdheden was de macht van de bezettingsorganen quasi ongelimiteerd en vaak werd het onmogelijke geëist van de inwoners. Machtmisbruik en willekeur waren heel courant.

Met de uitvaardiging van steeds meer, haast ondraaglijke verordeningen hield de bezetter het land in een wurggreep. Vooral het *Etappengebiet* kreeg te maken met een overvloed aan regelgeving, waarbij goederen, maar vooral ook mensen ten behoeve van het leger werden opgeëist. In de geest van het Duitse handboek *Kriegsbrauch im Landkriege* was alles toegelaten in gebieden die door het leger werden bestuurd. Ondanks de vooroorlogse conventies die de Duitse overheden eerder hadden ondertekend, stoorden ze zich maar weinig aan de inhoud ervan, al werd wel steeds naar een juridische verantwoording gezocht.

De lokale overheden konden, zij het enigszins beperkt, weerwerk bieden.

Het valt op dat Kortrijk, een stad waar een *Kommandant* de dienst uitmaakte, met hardere hand werd geleid dan de platelandsgemeenten in de omgeving. Daar was er, behalve als een *Ortskommandant* was aangesteld, minder directe controle. Uiteindelijk hing veel af van de persoonlijkheid van de Duitse bevelhebbers. Elke *Kommandantur* had een eigenheid ten aanzien van de centrale legerleiding in Tielt en de *Etappen-Inspektion* in Gent. De lokale *Kommandant* interpreteerde de bevelen en legde ze ten uitvoer. Hij had de touwtjes in handen en zolang hij binnen de lijntjes kleurde die door het opperbevel werden uitgezet, was hij de 'Almacht'.

De verantwoordelijken voor de verordeningen in het 'Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee'.

Er is een telling uitgevoerd naar het aantal verordeningen per verantwoordelijke en per jaar. De gegevens werden in een grafiek overgebracht en met elkaar vergeleken. Behalve in 1915, gingen de meeste verordeningen uit van het *Armee Oberkommando*, in de persoon van von Württemberg en Sixt von Arnim. In 1917 en 1918, toen er werd gezocht naar een doorbraak aan het front, nam het aantal verordeningen afkomstig van het opperbevel in Tielit nog sterk toe. Dit kan te wijten zijn aan de lange duur van de oorlog, die de militairen meer maatregelen deed nemen om de oorlogsmachine draaiende te houden. In 1918 kende de invloed van de *Etappen-Inspektion* een sterke daling; de verordeningen van die kant kwamen op nog slechts een derde uit van het jaar voordien. Het *Armee Oberkommando* had definitief het commando over het *Etappengebiet* overgenomen.

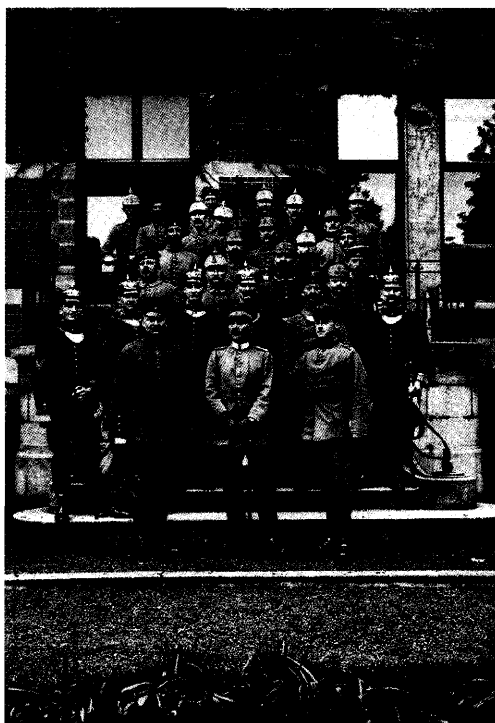
Oberstleutnant Günther, hoofd van de *Etappen-Kommandantur* in de schepenzaal van het Stadhuis van Kortrijk, 1915-1916 (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/240.01)

Het personeel van het Kortrijkse *Meldeamt*, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/253.01)

Het personeel van het Kortrijkse *Passbüro*, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/242.02)

De *Polizeiabteilung* Kortrijk, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/266.02)